

pregleda, donosi se historiografsko-metodološki osvrt: narativni se izvori (uglavnom anali i kronike) uspoređuju i pokušava se ustanoviti metodološki vjerodostojan pristup za njihovo korištenje, dok se detaljnim uvidom u serijske izvore gradske administracije i notarijata pokazuje njihova relevantnost za proučavanje aspekata socijalne topografije. Gledani iz toga rakursa, ovi izvori ne predstavljaju samo bazen više ili manje vjerodostojnih podataka, već i neku vrstu scene, "pozadinske ideje" o gradu u njegovoj prošlosti i sadašnjosti, pred kojom su srednjovjekovni Dubrovčani razvijali svoj grad. Takva slika, bez obzira na "povijesnu točnost" podataka na kojima je sazdana, vrlo živo ocrtava sliku grada kakvim su ga vidjeli i stvarali njegovi građani i njihovi suvremenici, odnosno, nudi precizniju sliku društvenog, a ne samo fizičkog prostora grada.

Ana Marinković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Kristian Paskojević. *Srednjovjekovna dubrovačka slavenska kancelarija. Dinamika pisma u ćirilnim ispravama Dubrovačkoga arhiva*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, 2024. 331 str.

Državni arhiv u Dubrovniku, jedna od najstarijih arhivskih ustanova u Hrvatskoj, čuva oko 2,7 milijuna dokumenata. Tako bogat arhiv od velike je važnosti za proučavanje povijesti Dubrovnika i Hrvatske, ali i širega jadranskog i balkanskog područja. Posebno je vrijedan za srpsku medievistiku jer se u njegovim fondovima nalazi čak trećina svih sačuvanih isprava o srednjovjekovnoj Srbiji. Dubrovnik, poznat i kao Grad među svojim stanovnicima, razvio je složen, ali vrlo učinkovit sustav upravljanja koji se među ostalim oslanjao na razgranatu komunikaciju sa svojim zaleđem. S obzirom na ograničen teritorij i nepovoljan geopolitički položaj upravo je taj model bio presudan za očuvanje njegove samostalnosti. U svakodnevnoj administrativnoj, diplomatskoj i poslovnoj praksi tijekom srednjega i ranoga novog vijeka koristila su se zato tri pisma (latinično, ćirilno i arapsko) na četirima jezicima (hrvatskom, latinskom, talijanskom i osmanoturskom). Ova višepismenost, svojstvena graničnim područjima na spoju različitih kultura i civilizacija, predstavljala je pragmatičan odgovor na složenost političkoga i kulturnoga okruženja. Zahvaljujući toj prilagodljivosti, Grad je uspio sačuvati ono najvrjednije – svoju slobodu.

Važno je istaknuti da je Dubrovnik bio izrazito latinična sredina i dao je velik doprinos razvoju hrvatskoga književnog jezika na kojem uvelike počiva starija hrvatska književnost. Ipak, ćirilicom se koristio više od šest stoljeća, posebno u odnosima sa slavenskim zaleđem. Iz unutrašnjosti je primao isprave i pisma na različitim slavenskim jezicima, često pisanima istim grafijskim sustavom, što je pridonosilo očuvanju ćirilice u

dubrovačkoj gradskoj i državnoj kancelariji. Iz tih je kontakata, u kontekstu srednjovjekovne jugoistočne Europe, nastala ćirilčna diplomatska minuskula, brz, čitak i funkcionalan oblik pisma prilagođen kancelarijskoj upotrebi. Tim je pismom Dubrovnik održavao komunikaciju sa slavenskim sredinama od razvijenoga srednjeg vijeka pa sve do kraja Republike, uključujući i korespondenciju s Osmanskim Carstvom. Posljednji poznati dokument napisan tim oblikom ćirilice upućen je Porti u prosincu 1807., neposredno uoči konačnoga ukinuća Dubrovačke Republike.

Važno je naglasiti da ćirilčna tradicija u Dubrovniku nije bila izraz identitetske pripadnosti, već pragmatičan odraz dugotrajnih i raznolikih političkih, diplomatskih i poslovnih veza sa slavenskim zaleđem. Iako se početkom 16. stoljeća javljaju i književni tekstovi pisani ćirilicom na dubrovačkom govoru, poput tiskanoga *Dubrovačkog ćirilčnog molitvenika* iz 1512. i rukopisnoga zbornika *Libro od mnozijek razloga* 1520., u takvim je slučajevima ćirilica odabrana umjesto slovno složenije latinice za tzv. "tiho čitanje" jer je omogućavala lakše i brže usvajanje teksta na tadašnjem hrvatskom jeziku. Ipak, takvi su primjeri rijetki, a latinica je ostala supstratno pismo po kojem će Dubrovnik, i po broju i po vrijednosti ostvarenih djela, biti glavno središte starije hrvatske književnosti. Druga je stvar bila kancelarijska praksa samoga Grada koja je težila prilagodljivosti, funkcionalnosti i vjerodostojnosti u vođenju posla. Zato je Dubrovnik ćirilici davao prostor tamo gdje je bila potrebna, i to sve do samoga kraja svoje državnosti.

Brojnost sačuvanih ćirilčnih dokumenata u dubrovačkoj kancelariji, vezanih uz slavensko okružje, potvrđuje tu pragmatičnu praksu. Državni arhiv u Dubrovniku čuva velik broj izvornih ćirilčnih isprava dubrovačkih pisara – pravi kuriozitet u kontekstu srednjovjekovne južnoslavenske pismenosti – jer je arhivsko gradivo drugih kancelarija rijetko sačuvano ili potpuno izgubljeno, ponajprije zbog osmanskih osvajanja i sustavnoga brisanja tragova srednjovjekovnih državnih entiteta u zaleđu. Zbog toga danas gotovo i nema dokumenata izvan Dubrovnika koje su Dubrovčani slali drugim srednjovjekovnim središtima, dok je u samome Gradu sačuvano više od 600 izvornih ćirilčnih isprava – dubrovačkih i inozemnih – ne računajući one zapisane u kancelarijskim knjigama. Taj broj, kao i vremenski raspon od 12. do početka 19. stoljeća, svjedoči o kontinuiranoj upotrebi ćirilice u Dubrovniku i o njenoj trajnoj ulozi posrednika i točke prijenosa između različitih kultura, jezika i državnih tvorevina.

Upravo je zato knjiga *Srednjovjekovna dubrovačka slavenska kancelarija* Kristiana Paskojevića važna jer pruža izravan uvid u dokumente koje je dubrovačka kancelarija tijekom srednjega vijeka izrađivala ili zaprimila, razotkrivajući njihove kulturne i funkcionalne slojeve. Podnaslov *Dinamika pisma u ćirilčnim ispravama Dubrovačkoga arhiva* sažima predmet istraživanja. Autor analizira razvoj pisma kroz vrijeme, ispituje čimbenike koji su na njega utjecali, stupanj standardizacije te osobitosti koje je dubrovačka praksa imala u odnosu na dokumente pristigle iz drugih sredina. Autor izdvaja 46 reprezentativnih dokumenata, od povelje bana Kulina iz 1189. do sultanske

diplome Bajazita II. iz 1481., da bi prikazao proces razvoja pisma i na temelju toga uzorka pokazuje kako se iz prvotnoga, jednostavnoga uncijalnog oblika postupno razvila diplomatska minuskula kao sastavni dio kancelarijske prakse ćirilične pismenosti. Knjiga prati taj proces u Dubrovniku, otkriva vanjske utjecaje, ali ističe i lokalnu inovativnost te ocrtava evolucijski luk jednoga prilagodljivog oblika srednjovjekovne pismenosti.

Mnoge odgovore na temeljna pitanja autor nudi već u opsežnom "Uvodu" (str. 9–34). Najprije razmatra ulogu ćiriličnoga pisma u kontekstu kulturne ostavštine hrvatskoga srednjovjekovlja te određuje kronološke granice paleografskoga istraživanja (str. 9–14). Slijedi analiza postanka i podrijetla ćirilične diplomatske minuskule (str. 15–16), a zatim pregled političkih, historiografskih i terminoloških pitanja povezanih s tim pismovnim oblikom i ćiriličnom paleografijom općenito (str. 17–20). U nastavku se obrađuju osnovne značajke ustava, diplomatske minuskule i kurziva u ćiriličnim tekstovima (str. 21–25), a potom povijesni i regionalni kontekst njihove upotrebe, s naglaskom na djelovanje dubrovačke slavenske kancelarije i njezinih pisara (str. 26–27). U završnim dijelovima uvoda predstavljen je istraživački korpus (str. 28–31) te metodološki okvir utemeljen na grafolingvistici (str. 32–34).

Prije ulaska u središnji dio knjige autor donosi i "Uvod u paleografsko istraživanje" (str. 35–42), u kojem izlaže metodologiju rada i kronološku podjelu korpusa, definira temeljne paleografske kategorije i njihove glavne značajke te pojašnjava kriterije prema kojima su odabrani dokumenti i pisari.

Središnji dio knjige zauzima poglavlje "Paleografsko istraživanje po grafolingvističkim kategorijama" (str. 43–298), koje sustavno prati razvoj ćiriličnoga pisma kroz tri kronološka razdoblja: kraj 12. i 13. stoljeće, 14. stoljeće te 15. stoljeće. U svakome od tih razdoblja autor dosljedno analizira iste kategorije: linijski ustroj i posebnosti pisma, oblike slova i njihova međusobna spajanja, uporabu razgodnih znakova, ligatura i kraćenja te načine bilježenja brojeva. Prvo razdoblje, kraj 12. i 13. stoljeće (str. 43–93), posvećeno je početnim fazama oblikovanja ćiriličnih dokumenata koji su dospjeli ili proizašli iz dubrovačke kancelarije. Nakon uvodnoga pregleda autor razmatra koordinaciju unutar linijskoga ustroja i posebnosti pisma, potom specifične slovne oblike i njihova spajanja, razvoj razgodnih znakova, interpunkcijskih pravila i upotrebu velikih slova, zatim ligature i kraćenja te naposljetku načine pisanja brojeva. Drugo razdoblje, 14. stoljeće (str. 94–194), strukturirano je na isti način. Nakon kraćega uvoda slijedi analiza istih paleografskih kategorija od linijskoga ustroja i morfoloških značajki pisma preko slovnihi spajanja i upotrebe razgodnih znakova do ligatura, kraćenja i načina zapisivanja brojeva. U trećem razdoblju, koje obuhvaća 15. stoljeće (str. 195–298), prati se daljnja standardizacija i funkcionalna stabilizacija pisma. Nakon uvodnih napomena autor analiza linijski ustroja i morfologiju slova, razvoj složenijih slovnihi oblika i njihova spajanja, uporabu interpunkcije i velika slova, zatim ligature i kraćenja te na kraju pisanje brojeva.

Ćirilичno se pismo razvilo iz grčkoga uncijalnog pisma, iz kojega su preuzeti dvolinijski ustroj i brojni slovni oblici poput slova *a*, *v*, *g*, *d*, *e* itd. *Ustav* karakteriziraju uspravni, elegantni i nepovezani slovni oblici te usporen i uredan duktus koji pridonosi njegovu svečanom dojmu. Sam naziv *ustav*, kako autor pojašnjava, potječe od riječi koja znači "pravilo", čime se simbolično naglašava njegova strukturalna utemeljenost. Ipak, čak i u najstrože oblikovanim tekstovima ćirilичnim ustavom uočavaju se znakovi probijanja dvolinijskoga rastera, što svjedoči o određenoj fleksibilnosti toga pisma. Iako se *ustav* ponajprije povezuje s liturgijskom uporabom u okviru *Slavia orthodoxa*, njegovo korištenje nije bilo ograničeno samo na bogoslužne tekstove, o čemu svjedoče i najstariji ćirilичni dokumenti sačuvani u Dubrovačkom arhivu.

Zanimljivo je da autor ne izdvaja *poluustav* kao zaseban oblik ćirilичnoga pisma. Navodi da njegova podjela "ne negira postojanje poluustava kao tipa pisma", ali ističe da on u okviru dubrovačke slavenske kancelarije nije imao značajniju ulogu (str. 22). Iako se pojedini dokumenti doista odlikuju olabavljenim ustavom, njihov je broj premalen da bi opravdao uvođenje posebne pismovne kategorije.

Za razliku od *ustava*, *diplomatička minuskula* razvila se kao oblik poslovnoga pisma i odgovor na konkretne povijesne, društvene, gospodarske i kulturne potrebe. Njezina morfologija odražava prilagodbu pisma sve zahtjevnijim administrativnim i komunikacijskim funkcijama. U njezinu oblikovanju prepoznaju se zapadni utjecaji, osobito u preuzimanju pojedinih slovni rješenja iz latinične grafije. Najvažnija razlika u odnosu na *ustav* jest prijelaz s dvolinijskoga na četverolinijski ustroj, uz izraženije probijanje redačkih linija. Dok su se grčka i latinična minuskula razvile u kaligrafski profinjene oblike, ćirilичna minuskula zadržala je pretežno funkcionalni karakter, služeći prvenstveno administrativnim potrebama. Glavni poticaj morfološkim promjenama bila je koordinacija slovni oblika unutar četverolinijskoga sustava, odnosno dosljedno usklađivanje slovni elemenata unutar glavnoga slovni polja i njihovo prilagođavanje u vizualno ujednačenu cjelinu. Time je nastao čitak, standardiziran i kancelarijski učinkovit oblik pisma.

Što se tiče *kurziva*, autor smatra da se on počeo razvijati tek nakon osmanskih osvajanja i ne treba ga poistovjećivati ni s diplomatičkom minuskulom ni sa zapadnom ćirilicom jer je riječ o zasebnoj inačici istoga pisma. Najpoznatiji oblik *kurziva* jest *bosančica*, koja preuzima morfološke značajke minuskule prije sloma Bosanskoga Kraljevstva. Usput, na području današnje srednje Dalmacije i zapadne Hercegovine *bosančica* se u ćirilичnim izvorima izrijekom naziva *pismo arvacko*, nazivom koje je isticao njezinu razliku u odnosu na *pismo latinsko*, koje je bilo rezervirano za latinski i talijanski jezik sve do 18. stoljeća.

Prije zaključka autor je sažeo "Rezultate znanstvenoga istraživanja" (str. 299–316) u šest tematskih cjelina. Istraživao je grafijska obilježja diplomatske ćirilичne minuskule s naglaskom na prilagodbu četverolinijskom ustroju i proces standardizacije. Posebnu je pažnju posvetio prijelaznim kurzivnim oblicima, utjecajima drugih pisama (grčkoga,

latiničnoga i glagoljičnoga), pravopisnim tendencijama poput uporabe interpunkcije i velikih slova, sustavu ligatura i kratica te načinima bilježenja brojeva. Ovim je analizama zaokružio cjelovitu sliku o funkcionalnom i oblikovnom razvoju pisma kroz stoljeća.

Knjiga završava "Zaključkom" (str. 317–320), u kojem autor sažima glavne rezultate istraživanja i iznosi najvažnije uvide o razvoju ćirilične pismenosti u Dubrovniku. Zaključuje da se diplomatska ćirilična minuskula razvila kao funkcionalno i morfološki prepoznatljiv sustav pisanja, oblikovan pod utjecajem regionalnih, političkih i kulturnih čimbenika, osobito u kontaktu Dubrovnika s Bosnom, Srbijom i širim slavenskim prostorom. Prijelaz sa sporijega, svečanijega ustava na bržu i praktičniju minuskulu bio je potaknut svakodnevnim administrativnim, pravnim i poslovnim potrebama. Novi tip pisma obilježavaju izduženi i stilizirani oblici slova, kurzivne tendencije, morfološka raznolikost te učestala upotreba ligatura i kraćenja. Iako su prisutni pokušaji standardizacije interpunkcije i upotrebe velikih slova, pismo zadržava znatnu fleksibilnost, što svjedoči o njegovu prijelaznom karakteru.

Autor predlaže termin *diplomatička ćirilična minuskula* da bi se istaknula primarna funkcija toga pisma u administrativnoj i međunarodnoj komunikaciji, uz izbjegavanje nacionalne atribucije koja često prati slična istraživanja.

Na temelju analize dokumenata pisanih pretežno uncijalnim pismom autor prati evoluciju ćirilične forme od najranijih pojava, osobito u notara Paskala iz prve polovice 13. stoljeća, preko razvijenih oblika kancelarijske minuskule do kasnijih znakova prijelaza prema knjiškom kurzivu u dokumentima posljednjih poznatih notara 15. stoljeća poput Zvijezdića i Cvjetkovića.

U konačnici, knjiga prikazuje široku ulogu jednoga pisma kao sredstva diplomatske i poslovne komunikacije. U tom je kontekstu ćirilična kancelarijska praksa pomogla očuvanju dubrovačke autonomije, autonomije Grada pod zaštitom svetoga Vlaha koji se nalazio između Lava i Zmaja.

Ivan Botica
Staroslavenski institut